

НЕГАТИВНІ ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ (на прикладі прози Йозефа Рота)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Випуск 18

УДК 82-31(436) ББК 63.3 (4 УКР) 612-8

Монолатій Т. Негативні етнічні стереотипи в художньому творі (на прикладі прози Йозефа Рота); кількість бібліографічних джерел – 13; мова – українська, стор – 13.

Анотація. Досліджуються схематизовані, аксіоматичні й емоційно забарвлені уявлення у художніх творах класика німецької й австрійської літератур Йозефа Мозеса Рота (1894-1939), написаних у 1920-1930-х рр. Встановлено, що негативні етнічні стереотипи у творах Й. Рота несуть у собі оцінювальний елемент і чітку емоційну забарвленість. Тексти Й. Рота у виразній образній формі розкривають типові людські характери, прагнення і наміри, внутрішній світ людей епохи, яка описується. Витворюючи характери своїх героїв, автор опирався на своє знання й розуміння конкретних людей, їхніх доль, мотивів їхніх вчинків. Обґрунтовано тезу, що Й. Рот свідомо негативізував риси національного характеру мешканців галицько-волинського прикордоння, посиляючись лише на власні спостереження і переживання. Це відіграло вирішальну роль у фікціонізації дійсності, яка лягла в основу творів письменника.

Ключові слова: Йозеф Рот, художній твір, негативний етнічний стереотип, фікціонізація дійсності, німці, мадяри, Австро-Угорщина.

Resume. The outline, axiomatic and emotionally depicted ideas in fiction works by classic of German and Austrian literature Joseph Moses Roth (1894-1939) written in 1920-1930 have been researched. It's been proved that negative ethnic stereotypes in works of Joseph Roth contain evaluating element and distinct emotional depiction. Texts by J. Roth present typical personal characters, intentions, wishes and people's inner world of a particular epoch in a very expressive form. The author grounded on his knowledge and understanding particular people, their fates, motivation of their activity while creating features on his literal characters. The thesis has been grounded that J. Roth made people's who lived in Halych-Volyn border area, national character features deliberately negative, appealing only to his own experience and observations. It played an important role in functioning reality which made a background for writer's works.

Key words: Joseph Roth works of fiction, negative ethnic stereotype, functioning reality, Germans, Hungarians, Austria-Hungary.

В історіях модерної німецької й австрійської літератур, їхніх національних критиках і міфах творчість письменника, журналіста і мандрівника, уродженця містечка Броди на Львівщині Йозефа Мозеса Рота (1894-1939) займає окрему дослідницьку нішу [3, 36; 11, 23; 12, 11-12]. Однак слід визнати, що об'єктивне вивчення творчості письменника в системі координат європейського літературного процесу українськими літературознавцями лише розпочинається. Адже українські германісти вивчили лише окремі елементи поетики художньої прози Й. Рота [5, 3-4], а нещодавно започатковано студії над механізмами фікціонізації дійсності у творах письменника [2, 107-108]. Подальші студії над творчістю Й. Рота вимагають осмислення специфіки його художнього стилю, визначення особливостей його світобачення та світовідображення, окреслення його творчих літературно-мистецьких координат.

У прозі Й. Рота 1920-1930-х рр. містяться спрощені, схематизовані, аксіоматичні й емоційно забарвлені уявлення про той чи інший суб'єкт повсякденного життя прикордоння, їхні соціальні чи індивідуальні характеристики. У статті автор досліджує *негативні етнічні стереотипи* в художніх творах Й. Рота, які несуть у собі оцінювальний елемент і чітку емоційну забарвленість. Їхнє вивчення дасть змогу простежити парадигматику етнічних образів у творчості письменника.

У текстах Й. Рота австрійські, галицькі персонажі або ж просто німці – доволі пістрявий етнічний образ. Незважаючи на те, що німці – австрійські й з інших, суто німецьких земель – з'явилися на галицько-волинському прикордонні ще в Середні віки, модерна німецька спільність сформувалася потужними міграційними хвилями австро-німецької колонізації за безпосередньої участі австрійських імператорів та їх урядів. З іншого боку, міжкультурна взаємодія німецькомовних прибульців з їхнім поліетнічним оточенням розгорталася на різних рівнях і реалізувалася в безлічі форм. Перший рівень охоплював безпосередні контакти німецьких колоністів з місцевим населенням. Другий рівень, на якому розгорталася кроскультурна взаємодія, реалізувався через макровпливи, які діяли на розвиток міжетнічних стосунків. Серед таких потужних факторів, які опосередковано впливали на перебіг міжетнічних контактів у Галичині, були законодавча політика Відня, модернізація, внутрідержавні та загальносвітові процеси [4, 195].

Однак, як свідчить історія, німецькомовні колоністи почасти були ізольовані від довколишнього українсько-польсько-єврейського світу. Їхня ізольованість мала не так етнічну, як соціальну природу, і в цьому плані німецький поселенець за соціокультурними характеристиками був набагато ближчий до українського чи польського селянина, ніж до німця-підприємця або суспільного діяча, а

життєві практики українських, польських селян та німецькомовних колоністів мали набагато більше спільних, аніж відмінних рис, як-то: традиціоналізм, консерватизм і відносна замкненість общинного життя, велика роль етнічної і релігійної відчуженості тощо.

Якщо для Ротових сучасників-неписьменників, а отже людей нетворчої вдачі, австрійські німці були «тихими на землі» і «показовими господарями», то авторське зображення німців-неселян є інколи непропорційно повернутим до об'єктивності.

У романі «Марш Радецького» (1932 р.) Й. Рот так зображує німецьких офіцерів прикордоння напередодні Першої світової війни: «Товариші Карла Йозефа, здебільшого вихідці з бюргерів, німці з походження, жили в цьому гарнізоні вже багато років, звиклися з ним і захрясли в ньому. Відірвані від своїх рідних звичаїв, від рідної німецької мови, яка тут стала лише службовою мовою, кинуті на поталу нескінченній безпросвітності боліт, вони вкидалися в азартні ігри й міцну горілку, яку тут гнали й продавали під назвою «дев'яностоградусної». Від невинної пересічності, яку в них виховували кадетський корпус і традиційна муштра, вони сповзали до морального занепаду, що повставав на ґрунті безнадії цього краю, де вже відчувався подих величезної ворожої держави російського царя» [8, 143].

У романі «Готель «Савой» (1924 р.) автор описав сучасних йому німців, підкреслюючи властиву цій нації ощадливість – у побуті, вбранні, спільному бізнесі та розвагах персонажів твору: «Першим потягом із заходу, о дванадцятій дня, прибуло трійко німців. Виглядали вони, як трійня, усі втрьох поселилися в одному номері – шістнадцятому, як я довідався, – вони запросто влізлися б і в одне ліжко, як трійня в колиску. <...> Усі троє поверх літніх плащів надягнули ще й дощовики. Усі троє були однаково маленького зросту і мали маленькі фірмові черевця. Всі мали чорні вусики, маленькі очиці, і великі картаті дощові картузи, і парасолі у футлярах. Справжнє диво, що вони не плутали одне одного» [6, 105-106]. Або: «... Галуззю, в якій працювала трійня, було причандалля для феєрверку... І зовсім вони не були трійнею. Це спільний інтерес так їх споріднив [6, 110]. <...> Нахман, Цобель і Вольфф затрималися тут надовго. Вони нерозривно трійцею сновигали вулицями і площами міста. Вечорами всі троє йшли до бару і кликали одну дівчину на трьох. Вони провадили зворушливо-щире сімейне життя» [6, 115].

Настороженість і майже повсюдна етнічна солідарність німців щодо «чужих», підкреслення «вищості» німецької нації, яку особисто пізнав письменник після подій 1933 р. і приходу нацистів до влади, відтворена Й. Ротом у романі «Втеча без кінця» (1927 р.). Головний герой твору – Франц Тунда, подорожуючи повоєнною Німеччи-

ною, так характеризує німців: «Він бачив тільки пасажирів, які змінювали один одного, окремих панів з портфелями у візитках, які несхвально оглядали кожне відкрите вікно і займали вільне місце з темною рішучістю, наче фортецю. Вони, здається, чекали, готові до бою, на якого-небудь ворога, який на зло їм не приходив. Тим часом вони вивчали папери, вийняті з сумок, із старанністю, з якою готуються до майбутнього походу. Це, напевно, були важливі папери. Бо пани прикривали їх руками, закривали або наче брали під свої крила, щоб їх не спіткав жоден сторонній погляд. Інші, не такі суворі пани без портфелів, у зношених сірих дорожніх костюмах, сідали із зитханням, дружньо дивилися на сидячого навпроти і незабаром починали розмову серйозного, морального змісту, якщо не про поточну політику. То тут, то там заходив мисливець з рушницею в коричневому шкіряному футлярі у правій руці, у лівій – або іноді навпаки – палиця з оленячим рогом як ручкою. Це виглядало почасти затишно і трохи загрозово» [13, 363].

Як бачимо, у творах Й. Рота відвертих згадувань німців як етнічного образу, по-суті, немає. На перший план у автора виходить його особиста і майже завжди невмотивована упередженість до німців як таких. Письменникові вони видаються бундючними, непривітними, ощадливо-скупими, корисливими, зарозумілими. Таке розуміння має, на нашу думку, кілька суттєвих причин особистого плану.

Так в «Промові на честь старого цесаря, виголошеній в ніч з 17 на 18 червня» (1939 р.), Й. Рот увиразнює своє відношення до утворення єдиної німецької нації і створення модерної німецької державності так: «Цілком природне визначення об'єднаних коронних країв і земель раптом постало якоюсь протиприродною, неформальною химерою. Найбільш зіпсована з усіх модерних форм, які лише може прийняти держава, Бісмаркова імперія, що постала завдяки «крові і залізові» і з тих матерій, які посварилися між собою, «пошита», принаймні, так кажуть пруські історики (прусаки – визначні майстри метафори), з'явилася в Австрії, у німецькомовному центрі імперії, як природна складова порядку, заведеного самим Господом» [9, 208].

Навіть неозброєним оком видно, що Й. Рот був вороже налаштований до пруського, як і будь-якого іншого, націоналізму і німців як виразників ідей про вищість німецької нації.

Ще у 1920-ті рр., будучи співробітником кількох німецькомовних часописів – «Frankfurter Zeitung» («Франкфуртська газета»), «Berliner Börsen-Courier» («Берлінський біржовий кур'єр») і «Prager Tagblatt» («Празький щоденник») – Й. Рот, цілком ймовірно, міг мати персональні мотивації стосовно німців, перебираючись з Відня до Берліна, а згодом його покинувши [1, 151]. Найімовірніше, що така відверта нехоть до нім-

ців, яку знаходимо у його творах, була спровокована і особистими переживаннями письменника через невиліковну шизофренію дружини – Фрідль (Фредеріке), яку ще 1929 р. він віддав до Берлінського неврологічного стаціонару Вестенд і яку, як душевнохвору, безжално стратили 1940 р. [1, 153]. Однак поряд з письменником, який добровільно обрав для себе еміграцію, ще від 1933 р. була німкеня кубинсько-гамбурзького походження Манга Белл, яка наступних п'ять років супроводжувала Й. Рота. Разом з нею 30 січня 1933 р. він назавжди покинув Німецький Райх і почав скитатися передвоєнною Європою [1, 154].

В 1868-1918 рр. Австро-Угорщина (Die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder und die Länder der heiligen ungarischen Stephanskrone; A birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok és a magyar szent korona országai) була унікальним державно-політичним утворенням федеративного типу, можливим прототипом сучасного Європейського Союзу. «Дуалізація» монархії, так званий Ausgleich, тобто зрівняння Угорського королівства в правах із західною частиною країни, яка управлялася з Відня, свідчило про те, що Габсбурги вже не в силах постійно перемагати у сутичці з часом. З цього моменту Дунайська монархія перестала бути класичною імперією, а імператор з носія вищої абсолютної влади перетворився тільки в один з політичних інститутів постімперської держави, якою фактично стала Австро-Угорщина [4, 89-90].

Насправді ж обидві складові частини союзної держави, у свою чергу, склалися з безлічі більш-менш відособлених регіонів, часто вони сильно різнилися за природними і економічними умовами, національним і конфесійним складом населення, його традиціями і культурним рівнем. Багато з цих народів у минулому мали власні незалежні держави або входили до складу сусідніх країн. Багатонаціональна імперія об'єднувала до десяти основних народів, причому слов'яни (чехи, поляки, словаки, словенці, українці, серби і хорвати) складали до 45 % населення, німці – до 25 %, угорці – до 20 %. Однак етнічний націоналізм створював між народами Дунайської монархії тріщини, яким з часом судилося перетворитися на провалля. До цього додалося й те, що мадярська проблема була постійним «головним болем» дуалістичної імперії, а самі мадяри – природними антиподами габсбурзького дому [4, 91-92].

Не секрет, що конфлікт між двома націями з власними історичними традиціями, зіткнення Королівства св. Стефана із Священною Римською імперією германської нації відбувався не лише через політичний чи ідеологічний дискурс, а й через певні етнічні й естетичні смаки письменників.

З-поміж негативних етнічних образів у творах Й. Рота з найбільшою неприхильністю вирізняються мадяри. Вони, поряд із згаданими

вже німцями, є своєрідним знаком емоційної заангажованості письменника, що відобразилося у його творах.

У новелі «Левіатан» (1934 р.) автор змальовує мадярського комерсанта Лакатоша: «Звали його Сньо Лакатош і був він, як невдовзі з'ясувалося, з далекої Мадярщини. Розмовляв російською, німецькою, українською, польською, а на потребу і на чиєсь велике бажання пан Лакатош міг забалакати французькою, англійською і китайською. Був молодим, мав гладке, смолянисто-чорне напomadжене волосся – до речі, єдиний чоловік на цілий повіт, який носив блискучий піднятий комірець, краватку і ціпок з золотим руків'ям» [7, 42]. «Лакатош вийшов з-за ляди – і Вошивко Печеник побачив, що той накульгує. Очевидно, його ліва нога була коротша, бо на лівому чоботі мав удвічі вищий обцас, ніж на правому. Від нього віяло запаморочливими пахощами, і годі було зрозуміти, де власне на його кремезному тілі розташоване їхнє джерело. Смолянисто-чорне, як ніч, було його волосся. А карі очі, які першої миті видавалися лагідними, з секунди на секунду розпікалися так, що в глибині спалахував дивовижний багряний вогонь. Під чорними закрученими вусами біло й мерехтливо осміхалися мишачі зуби [7, 43] ... продавця коралів Вошивка Печеника вперше спокушав чорт. Звали його Сньо Лакатош з Будапешта ... [7, 44-45]».

Прототипом Сньо Лакатоша був угорсько-єврейський письменник і журналіст, популярний сатирик Ласло Лакатош (1882-1944). Тотожність його імені дає змогу стверджувати, що негативний образ торговця фальшивими коралами був створений Й. Ротом не випадково, а швидше свідомо. Тим самим автор переніс власну антипатію на літературного героя [2, 114].

Фігура Лакатоша сполучає новелу «Левіатан» з новелою «Тріумф краси»: «Кругла макова голівка з блискучим, чорним, наолієним волоссям: так, ніби природа власноруч змайструвала перуку. Великий квадратний тулуб, щось на кшталт одягненого серванта. Під ним частина тіла, яку не називають, принаймні шестеро більша за голову, світло-сірі штани, яскраво-жовті мешти. Ось він який, Лакатош. ... Його обличчя з темними гудзичками очей, носиком і чорнющою, мов смола, борідкою, було наче з воску, підрум'яненого воску. Здавалося, що то не cera, а шмінка [10, 72]. ... В руках гладко зализаного, чорноволосого-наолієного жигало, танцювала вона так звану яву. Чоловік ніким іншим, крім Лакатоша, бути не міг. Це означає: Лакатош із Будапешта – типаж, не особистість» [10, 87].

Наведені уривки засвідчують думку автора про те, що великою проблемою немадярських народів Австро-Угорщини була відокремленість від мадярів глибоким емоційним і психологічним проваллям, а ті, в свою чергу, були відокремлені від інших.

Маляри склали 18 % особового складу армії Австро-Угорщини. А от армія, як відомо, залишалася прерогативою і улюбленим дітищем імператора Франца Йосифа (1830-1916), і в цьому цісар не був схильний до будь-яких компромісів. Багато угорських офіцерів, які поділяли націоналістичні ідеї, демонстративно відмовлялися говорити німецькою на службі і відкрито виступали проти правлячої династії. Це знайшло відображення у романі «Марш Радецького», один з героїв якого – барон Єні Надь, «...уважав малярів за одну з найшляхетніших рас монархії і світу, хоча дід його, без сумніву, був єврей з Оденбурга, баронство ж купив лише його батько. Єні Надь з успіхом силкувався забути своє семітське походження, засвоюючи всі вади маломасного угорського дворянства. ... Йому вдавалося любити чи, відповідно, ненавидіти, все, що виявлялося сприятливим або, відповідно, шкідливим, для національної політики Угорщини. Він розпалював у своєму серці ненависть до наступника на троні монархії, бо вважалося, що той прихильний до слов'ян і не любить угорців. ... він узагалі вважав би за зраду угорської нації, якби хтось із її представників знехтував нагоду затанцювати чардаш, танок однієї з найшляхетніших рас світу...» [8, 312].

Інший персонаж твору – граф Бенкі, «... почав розмовляти зі своїми земляками по-угорському. Неугорці не розуміли жодного слова. Вони мовчали, споглядали почергово то на того, то на іншого співрозмовника і, все-таки дещо збентежені, чекали. Та, угорці, здавалося, зібрались незворушно провадити розмову цілий вечір, можливо, й тут ідучи за національним звичаєм. З виразу їхніх облич, навіть не розуміючи ані слова, можна було помітити, що вони мало-помалу починали забувати про присутність інших. Подеколи вони всі в один голос сміялися. Решта почувалася ображеною, не так недоречною їхнього сміху під таку годину, як тим, що причина його була незрозуміла» [8, 313-314].

У цитованому вище творі Й. Рот чітко зафіксував національні погляди офіцерів егерського прикордонного батальйону. Після чутки про вбивство престолонаслідника Франца-Фердинанда (1863–1914) маляри зі службової німецької мови, мови команд, переходять на свою рідну. Тоді ж пролунала фраза графа Бенкі: «Ми всі, мої співвітчизники і я, дійшли однотайної думки, що були б раді, якби ця свиня здохла!» [8, 315].

Історія показала, що австрійським німцям так і не вдалося сконцентрувати в своїх руках такої влади, яку мали маляри в Угорщині. А тому австрійські німці і маляри грали партитуру «першої скрипки» у віденській і будапештській політиці відповідно. Малярська політична еліта домагалася офіційного відновлення угорської незалежності, хай і тимчасово під скіпетром Габсбургів. Незважаючи на те, що у червні 1867 р. імператор Франц Йосиф був коронований як володар Угорщини, він

був вороже налаштований до малярів, а тому поляризував їх і слов'янські народи монархії.

Звідси і упереджене ставлення до малярів Й. Рота, який вважав себе стовідсотковим австрійцем і «останнім підданим Габсбургів» (до речі, небезпідставно, оскільки граф Траутсмандорф за дорученням сина останнього імператора Австро-Угорщини Карла I – Отто фон Габсбурга – склав на гріб письменника вінок із чорно-жовтими стрічками, серед яких один був із написом на стрічці «Отто», промовивши при цьому: «Вірному поборникові Монархії в ім'я його Величності Отто Австрійського»).

Початок малярофобії Й. Рота не тільки в імпозантному австрофілістві. Цікава історія самого Й. Рота як бранця на Світову війну 1914–1918 років. Будучи справжнім громадянином, який любив свою мультинаціональну державу, Й. Рот вступив до війська. Однак замість омріяного 21-го батальйону егерів, однорічна підготовка школа якого була розташована у 3-му окрузі Відня, майбутній письменник і його товариш – польськомовний єврей – майбутній поет, прозаїк і перекладач Юзеф Віттлін опинилися в типовій малярській глушині Ріма-Шомбат [1, 145]. Звідси, мабуть, і упередженість до малярів, присутня у творчості Й. Рота. Саме в Угорщині однокласники по бродівській гімназії почули, що вони придатні лише на те, щоб бути штабними писарями.

У «Промові на честь старого цісаря...» письменник зауважує: «А чого хотіли ті маляри? Чи не вільно було поставити їх на коліна з допомогою козаків? А відтак великодушно оголосити амністію? І чи може один з австрійських народів, угорський стати самостійним? Чи можна любити всіх однаково? ... чому вони не чекають волі батька? Батька, що його звали Франц Йосиф Перший» [9, 205].

Цей прикінцевий уривок про малярів поряд з антималяризмом Й. Рота показує, між іншим, відверте заперечення ним права народів Дунайської монархії на самовизначення. Це примушує замислитися в подальших ретознавчих студіях над питанням про його націоналізм, хай навіть письменницький.

Така обставина, ймовірно опосередковано свідчить, що національна політика Австро-Угорщини була внутрішньо суперечливою, а тому приреченою на невдачу. З одного боку, існувала офіційна доктрина Відня в національному питанні, що певною мірою сприяла мирному співіснуванню народів монархії протягом кількох десятиліть другої половини XIX і першого десятиліття XX століть. З іншого боку, серед так званих неісторичних народів дуалістичної імперії руками центральної і місцевої влад вирощувався етнічний націоналізм. Як відомо, штучне конструювання в Австро-Угорщині етнічної федерації призвело до того, що в його основу було покладено не історично-територіальний, а етнічний принцип в його